

Planowanie miasta i architektura świątyń

Rozpoczęliśmy od przyjrzenia się wzorcom tworzonym przez osady w krajobrazie. Logiczne jest, aby następnie przyrzeć się wzorcom w obrębie niektórych z tych osad, niektórym z najwcześniejszych dowodów, jakie posiadamy na planowanie miasta. Dowody te są bardzo niekompletne: koszt wykopalisk całego stanowiska zawsze był zaporowy, nawet w stosunkowo bogatych czasach przed II wojną światową. Amerykańska ekspedycja musiała zrezygnować z próby wykopania w latach 30. XX wieku stosunkowo małego wykopu Tepe Gawra w całości. Mniej więcej w połowie drogi skala przedsięwzięcia stała się oczywista, a fundusze zaczęły się kończyć. Oznacza to, że szczególnie w przypadku dużych stanowisk miejskich, takich jak Uruk, jesteśmy zmuszeni wywnioskować ogólne wzorce z szeregu małych, rozłącznych skrawków dowodów, co jest całkowicie niezadowolającą sytuacją. Jednakże, wykorzystując dowody z badań, etnografii i tekstów, a także z wykopalisk, możliwe jest poczynienie pewnych ogólnych obserwacji na temat wykorzystania przestrzeni w sumeryjskich miastach. Opisy mniejszych osad, wiosek i przysiółków są jeszcze trudniejsze do sformułowania, ponieważ tak niewiele stanowisk tego typu zostało wykopanych lub zbadanych. Wydaje się, że istnieją pewne dowody na istnienie szeroko rozproszonych kompleksów, luźno zgrupowanych razem w miejscu Sakheri Saghir, podczas gdy inne wsie, takie jak Raidau Sharqi na południu i Qualinj Agha na północy wydają się być bardziej ściśle ze sobą powiązane, z domami upakowanymi dość blisko siebie w blokach wokół centralnej przestrzeni. Podobnie jak w dzisiejszym Iraku, prawdopodobnie istniała znaczna różnorodność w układzie w mniejszych społecznościach, z których większość była całkowicie przypadkowa. To obszar, w którym dowody etnograficzne mogą być znaczną pomocą w rozszerzeniu zapisu archeologicznego poprzez dostarczenie materiału porównawczego. Frankfort, pracując na stanowiskach Diyala w latach 30. XX wieku, porównał ekologię wczesnodynastycznych miast Khafaje i Tell Asmar z dzisiejszym miastem Erbil, a także był w stanie dopasować konkretne detale architektoniczne, takie jak kraty okienne znalezione zarówno w Khafaje, jak i Erbil. Najlepsze przykłady planowania miast z okresu Uruk, jakie mamy, pochodzą z północnosyryjskich stanowisk Habuba Kabira i Jebel Aruda. Oba te miasta wydają się być podobne do mniej w pełni zbadanych stanowisk na równinie sumeryjskiej, skąd prawdopodobnie pochodzili ich mieszkańcy. Oba stanowiska leżą na brzegach rzeki Eufrat, ale podczas gdy Jebel Aruda jest niebronione, Habuba Kabira jest chroniona z trzech stron przez masywny mur z przyporami, a rzeka zapewnia ochronę z czwartej strony. Obszar otoczony murem ma około 18 ha i jest dostępny przez dwie dobrze bronione bramy. Wewnątrz murów znajduje się główna droga, wybrukowana kamieniami, biegnąca równoległe do długiej osi murów, podczas gdy odchodzą od niej mniejsze alejki, dające dostęp do bloków budynków. Istnieje wiele obszarów o różnym charakterze, z których każdy najwyraźniej ma inną funkcję; miasto jest zdominowane przez akropol, na którym znajdują się świątynie; obszar portu wydaje się leżeć na brzegu rzeki, chociaż nie został on wykopany; jest również obszar ogrodów lub sadów i wreszcie dzielnica mieszkalna z pewnymi dowodami na przemysł chałupniczy, taki jak wyrób ceramiki. Oddzielnego ośrodka administracyjnego nie zidentyfikowano w żadnym z miejsc, ale świątynie mogły również spełniać tę rolę. Ten rodzaj miejskiego użytkowania gruntów wydaje się być znajdowany przez całe trzecie tysiąclecie; pojawia się ponownie w dużym formacie w mieście Ur za panowania królów z dynastii Ur III. W tym czasie Ur obejmowało ok. 100 ha i szczyciło się dwoma portami, jednym nad Eufratem i jednym nad głównym kanałem; miało wielki akropol z własnym murem obronnym, na którym stały świątynie, pałace i wielki ziggurat; za tym wewnętrznym murem leżały różne dzielnice miasta, każda na własnym mniejszym tellu, oddzielone od siebie drogami i kanałami, ale wszystkie w obrębie zewnętrznego muru obwodowego, który prawdopodobnie bronił miasta przed powodzią, a także przed napastnikami. Grupa mniejszych tellów w obrębie zamieszkane obszaru jest cechą wielu stanowisk i łatwo zrozumieć, w jaki sposób taka konfiguracja mogła powstać. Obszar stanowiska może się powiększać lub kurczyć z czasem, niezależne przedmieścia mogą zostać zasymilowane lub nowe osady mogą

rozszerzać się poza pierwotną linię murów, jak na przykład w Khafaje; lub też skupisko osadnictwa mogło się przenieść z jednej części stanowiska do drugiej, jak w Abu Salabikh, gdzie jeden obszar zasiedlony w okresie Uruk został najwyraźniej później opuszczony, a osadnictwo skoncentrowało się na przyległych tellach. Istnieje również sugestia, że różne obszary osadnictwa w miastach były zamieszkiwane przez określone grupy ludzi lub miały określone powiązania. Istnieje tak zwana dzielnica skrybów w Nippur; jest otoczony murem obszar sąsiadujący z Temple Oval w Khafaje, który prawdopodobnie mieścił personel świątyni, a grupa domów w Abu Salabikh z wyszukаныmi dwupiętrowymi piecami mogła być dzielnicą piekarzy. Ten podział na różne obszary funkcjonalne nie był rygorystyczny. Wykopaliska w Ur pod koniec naszego okresu pokazują małe sklepy, kaplice i szkołę wśród domów, które wahają się od niezwykle wygodnych domów kupieckich do małych, ciasnych pokoi wciśniętych w każdy dostępny róg. Przestrzeń w miastach wydaje się być na wagę złota i jest niewiele przestrzeni publicznych w obrębie murów, chociaż przykłady można znaleźć zarówno w Ur, jak i Mari nad Eufratem, gdzie otwarty „plac” z kolumnadą po jednej stronie został wykopany w późnym wczesnodynastycznym mieście. Często sugeruje się, że duże targi i zgromadzenia publiczne mogły odbywać się przy bramach miasta, gdzie było więcej miejsca. Jednym z najbardziej dokładnie zbadanych miast późnego trzeciego tysiąclecia jest Tell Taya, blisko Jebel Sinjar w północnym Iraku, gdzie kamienne fundamenty budynków wczesnodynastycznych i agade przetrwały na obecnej powierzchni gruntu, zajmując obszar około 155 ha. Miasto stało po obu stronach strumienia i było podzielone na szereg zróżnicowanych obszarów, z których głównym był ufortyfikowany akropol lub cytadela, na którym wszystkie główne drogi zbiegały się, tworząc plan w kształcie gwiazdy. Wokół akropolu znajdowało się wewnętrzne miasto z własnym murem, odzyskanym tylko częściowo. Obok tego ogrodzenia na południowym zachodzie znajdowało się trzecie z małymi pomieszczeniami po dwóch stronach, które według wykopalisk mogły być koszarami. Alternatywnie mogło to być coś w rodzaju karawanseraju, gdzie kupcy przywozili i przechowywali swoje towary. Dalej od centrum miasta znajdował się częściowo zorganizowany rozrost głównie budynków mieszkalnych, które pierwotnie mogły być chronione zewnętrznym murem miejskim. Jedną z głównych dróg do miasta wydaje się być strzeżona przez pewnego rodzaju wieżę, co potwierdza ideę zewnętrznego muru obronnego. Badanie wyraźnie pokazuje, że w zewnętrznym mieście znajdowało się wiele różnych typów budynków, w tym standardowy dom z dziedzińcem, duże kompleksy z mniejszymi jednostkami otwierającymi się na nie i kilka bardziej formalnych budynków, które są interpretowane jako kaplice sąsiedzkie. Na obrzeżach znajdują się obszary z warsztatami garncarskimi i piecami, a także obszary obróbki krzemienia. Niestety, poza obszarem cytadeli przeprowadzono niewiele wykopalisk, więc datowanie i interpretacja pozostałości powierzchniowych są czasami trudne, ale wzór ten dobrze zgadza się z tym, co widzieliśmy gdzie indziej. Wiele z tych miast z trzeciego tysiąclecia wykazuje dowody robót publicznych, z których najbardziej uderzające są zazwyczaj mury obwodowe, ale główne ulice są często wyłożone skorupami lub cegłami, a niektóre mają odpływy odprowadzające ścieki i wodę powierzchniową. Dostarczanie świeżej wody miało również kluczowe znaczenie i znajdujemy studnie i cysterny, często w obrębie świątyń, ale czasami, jak w Tepe Gawra, między domami.

Materiały i techniki budowlane

Charakterystyczne formowanie się tellów w wielu osadach w Mezopotamii jest produktem ubocznym głównego materiału budowlanego. Niewypalana cegła mułowa jest tania i wygodna, łatwa w produkcji, ale jeśli budynek z cegły mułowej nie jest utrzymywany w dobrym stanie, z solidnym dachem i otynkowanymi ścianami zewnętrznymi, bardzo szybko ulega zniszczeniu, a cegły kruszą się z powrotem, tworząc niski stos ziemi. Ten stos często stanowi podstawę późniejszych budynków, więc przez lata powstaje miniaturowy tell. Ten proces, powtarzany na dużą skalę, wzbogacony o gruz domowy i przemysłowy, wraz z produktami sporadycznych katastrof, prowadzi ostatecznie do powstania tellów, które reprezentują starożytne osady w dużej części dzisiejszego Bliskiego Wschodu.

Te cegły mułowe są najwygodniej wytwarzane przez wykopywanie ziemi blisko brzegów kanału i wypełnianie jej wodą pobieraną z kanału przez niewielką przerwę w brzegach. Zwykle dodaje się posiekaną słomę, aby poprawić konsystencję, a następnie mieszankę kształtuje się, zwykle za pomocą drewnianej ramy w kształcie prostokąta i pozostawia do wyschnięcia na słońcu. Czasami błoto jest po prostu kształtowane losowo ręcznie, tworząc to, co jest znane jako tauf, gorszy produkt często używany do budowy schronisk dla zwierząt i bardziej tymczasowych budynków. Rozmiar i kształt cegieł zmieniają się w czasie i czasami mogą być użytecznym wskaźnikiem wieku budynku. Na przykład okres wczesnodynastyczny charakteryzuje się użyciem tak zwanej cegły płasko-wypukłej, osobliwego obiektu, prostokątnego w planie z garbatym wierzchołkiem, często z zagłębieniem na górze. Ten dziwny kształt wydaje się być osiągnięty przez zaokrąglanie każdej cegły wykonanej przez drewnianą ramę ręcznie, zamiast odgarniania całego nadmiaru błota, aby uzyskać płaską powierzchnię. Te cegły były często układane w charakterystyczny wzór jodełki, chociaż były również używane w bardziej konwencjonalnych wiązaniach, które budowniczowie dobrze rozumieli. Chociaż te cegły są tak charakterystyczne i występują głównie w okresie wczesnodynastycznym, nie są idealnym typem skamieniałości, ponieważ nie występują na północy i ostatnio zostały znalezione również w kontekstach Agade. Używano również trwalszej wypalanej cegły, ale produkowano ją w znacznie bardziej ograniczonych ilościach, ponieważ jest to stosunkowo drogi towar na obszarach, gdzie paliwo jakiegokolwiek rodzaju jest na wagę złota. Do III dynastii z Ur stosowanie wypalanych cegieł było ograniczone do obszarów o największym zużyciu, takich jak progi, oraz do ważniejszych lub bardziej zamożnych budynków. Ur-Nammu jednak używał ich w dużych ilościach podczas swoich prac budowlanych na temenos w Ur, podobnie jak jego następcy. Ziggurat jest otoczony powłoką z wypalanej cegły, co jest jednym z powodów jego stosunkowo dobrego stanu zachowania do dziś, a grobowce królewskie zostały zbudowane z wypalanych cegieł z wytłoczonymi nazwiskami Szulgiego i jego następcy Bur-Sina. Zaprawą stosowaną do obu rodzajów cegieł jest zwykle błoto, chociaż w kilku przypadkach stosuje się również bitum. Bitum jest zwykle zarezerwowany do uszczelniania odpywów, cystern, łazienek i obszarów zewnętrznych, takich jak dziedzińce. Znaczenie ochrony ścian zewnętrznych przed warunkami atmosferycznymi zostało już wspomniane, a do tego celu zwykle stosuje się błoto lub tynk wapienny. Tynk wapienny można było wygładzić i polerować, aby uzyskać wysokiej jakości wykończenie, podczas gdy tynk błotny był znacznie bardziej szorstki. Ściany wewnętrzne były zwykle również tynkowane, a w Grobowcach Królewskich Trzeciej Dynastii znajdują się ślady misternych inkrustacji z płatków złota i kamieni półszlachetnych, dekoracja niewątpliwie zarezerwowana tylko dla najbardziej prestiżowych budynków. Podłogi również mogły być tynkowane, ale zwykle były one po prostu ubitą ziemią. Dachy były zazwyczaj płaskie i budowane w podobny sposób jak dzisiaj, krokwie z pni palmowych pokrywano matami i warstwami błota, każdą starannie zwijano, aby zapewnić wodoszczelne wykończenie. Królewskie inskrypcje mówią nam, że główne budynki były kryte importowanymi belkami z Libanu i Elamu, przy czym cedr był najbardziej cenionym drewnem. Ur-Nanshe z Lagasz w ED IIIa chwalił się, że drewno sprowadzał z Dilmunu łodzią w tym celu, a Gudea używał również drewna z gór Magan i Meluhha. Na północy Mezopotamii, gdzie opady deszczu są znacznie wyższe niż na południu i gdzie drewno jest łatwiej dostępne, jest bardzo prawdopodobne, że były również dachy spadziste. Kamień był tutaj również swobodniej używany, szczególnie na fundamenty, podczas gdy nadbudówka była z cegły mułowej. Tell Taya podaje przykłady tej techniki budowlanej. Dysponując tak ograniczonym zakresem materiałów, sumeryjscy budowniczowie opanowali wszystkie techniki budowlane, które były stosowane na Zachodzie przed pojawieniem się nowoczesnych materiałów, takich jak stal i beton. Niewiele wiemy o narzędziach, których używali, a ich sprzęt pomiarowy prawdopodobnie ograniczał się do prętów celowniczych i linii pomiarowych, podczas gdy ich narzędzia budowlane składały się z motyk, łopat, kielni i prostych urządzeń podnoszących. Dzięki temu minimalnemu sprzętowi byli w stanie rozplanować budynki na dużą skalę z dokładnością, zapewniając kąty proste dla narożników i orientując je względem punktów

kardynalnych, zgodnie z tradycją, jednocześnie dekorując ściany zewnętrzne regularnym pokazem przypór i wnęk. Wymagana matematyka mogła nie być bardzo wyrafinowana, ale zrozumienie podstawowych zasad inżynierii i właściwości cegły mułowej musiało być niezbędne. Niedawno twierdzono, że istnieją pewne dowody na stosowanie standardowej jednostki miary w Tepe Yahya w okresie Uruk i będzie ciekawie zobaczyć, czy ta standaryzacja obejmie również inne stanowiska. Standardowe jednostki miary od połowy trzeciego tysiąclecia były uznawane od wielu lat. Od okresu Agade mamy gliniane tabliczki z planami budynków, ale dowody na istnienie profesjonalnych architektów są nikłe. Gelb sugeruje, że słowo „Itinnu” znalezione na starej akadyjskiej tabliczce może oznaczać architekta, ale częściej jest tłumaczone jako budowniczy. Istnieją inne konkretne określenia dla budowniczych kanałów i ceglarzy od czasów wczesnodynastycznych, więc możemy być pewni, że w tym czasie byli już zawodowi budowniczowie. Dowody samych budynków silnie sugerują ich obecność już w okresie Uruk. Być może skrybowie lub kapłani o określonej wiedzy fachowej przejęli całkowitą kontrolę, zamiast mieć oddzielny zawód architekta. Wiemy, że geodezja była częścią programu nauczania w szkołach skrybów w okresie Ur III. Dowody etnograficzne sugerują obecność wówczas, jak i obecnie, wykwalifikowanych lokalnych rzemieślników, których wiedza była przekazywana innym w ramach systemu praktyk. Wśród technik stosowanych przez tych wczesnych budowniczych znajdowały się sklepienia beczkowe i wspornikowe, podczas gdy prawdziwy łuk, jak i kopia znajdują się w okresie wczesnodynastycznym. Zajęte i wolnostojące filary znajdują się w wielkich świątyniach okresu Uruk i pojawiają się ponownie w całym trzecim tysiącleciu. Umiejętności, doświadczenie, nieograniczone dostawy niezbędnego surowca, błota i duże zasoby siły roboczej, które prawdopodobnie obejmowały armię i jeńców wojennych, jeśli było to wymagane, pozwoliły Sumerom na budowę monumentalnych budowli na skalę niespotykaną w Mezopotamii.

Świątynie Uruk

W okresie Uruk nasze dowody odnoszą się głównie do świątyń i innych pozornie religijnych budowli. Większość z nich pochodzi z wielkiego okręgu Eanna w Uruk, poświęconego bogini Inannie, oraz z przyległych obszarów. Dwie z najstarszych świątyń z Eanna, które są wystarczająco dobrze zachowane, abyśmy mogli je omówić, to świątynia mozaikowa, tuż na północny zachód od głównego tarasu i świątynia wapienna na nim. Oba budynki są niezwykle, ponieważ mają wapień i bitum jako główne materiały budowlane, co musi być wskazówką ich znaczenia, wskazówką potwierdzoną faktem, że obie świątynie przetrwały od poziomu V do poziomu IVb. Świątynia mozaikowa jest ozdobiona stożkami kamiennymi w różnych kolorach, czarnym, czerwonym i białym, ułożonymi w geometryczne wzory i znajduje się w obrębie własnego misternie zagłębionego i zdobionego muru otaczającego. Świątynia wapienna ma również stożkową mozaikę, ale jej najbardziej niezwykłą cechą jest jej ogromny rozmiar 76 x 30 m. W okresie Uruk rozpoznano dwa standardowe plany świątyń. Jednym z nich jest plan trójdzielny, dobrze znany już z okresu Ubaid w Eridu, na przykład. Ten typ ma prostokątną centralną salę flankowaną z obu stron rzędami pomieszczeń pomocniczych i zwykle wchodzi się do niej z jednej z długich ścian. Ponieważ ołtarz znajduje się na jednej z krótkich ścian, daje to tak zwane podejście z wygiętą osią. Ściany po obu stronach ołtarza są często bogato zdobione wnękami, a wewnątrz jest starannie otynkowane; palenisko lub miejsce na ofiarę w centrum sali jest również standardową cechą. Na zewnątrz ściany są ponownie wzmocnione i wgłębione, czasami również z mozaiką stożkową, a narożniki, które mogą wystawać poza linię ścian, są zorientowane zgodnie z kierunkami świata. Cały kompleks zwykle stoi na cokole lub niskiej platformie. Drugi typ planu świątyni ma wiele wspólnego z pierwszym, ale wyróżnia się centralną salą w kształcie litery T, czasami z dodatkowym szeregiem pomieszczeń biegnących równoległe do głowy litery T, plan, którego nie znaleziono jeszcze w świątyni z okresu Ubaid, ale jest dobrze znany z domów z tego okresu, szczególnie tych w Dżabal Hamrin. Zarówno świątynie wapienne, jak i świątynie mozaikowe wydają się należeć do drugiej grupy z salami w kształcie litery T, chociaż plany każdej z nich są uszkodzone w kluczowych punktach. Jeśli faktycznie

należą do tej grupy, są najwcześniejszymi przykładami, jakie mamy obecnie. Pod koniec poziomu IVb Uruk, dzielnica Eanna wydaje się składać z trzech oddzielnych tarasów, każdy z własnymi budynkami świątynnymi. Najbliżej świątyni mojżeszowej znajdowała się platforma o orientacji mniej więcej północ-południe, na której stała Świątynia B z trójdzielnym planem; na południu, na innej platformie, znajdował się fragmentaryczny plan Świątyni A. Pomiędzy nimi, leżąc mniej więcej pod kątem prostym, znajdował się trzeci taras, na którym znajdowały się najbardziej imponujące pozostałości z tego okresu. Były to podwójne rzędy ośmiu wolnostojących kolumn, ozdobionych stożkową mozaiką w kolorze czerwonym, czarnym i białym. Stożki są z gliny z pomalowanymi głowicami, aby uzyskać ten sam efekt, co różnokolorowe kamienie używane w świątyni mojżeszowej. Rząd filarów najwyraźniej dawał dostęp do innej świątyni, której planu nie odtworzono. Do samego portyku wchodziło się po schodach z wielkiego dziedzińca ozdobionego od strony wschodniej kolumnami z mozaikami, podczas gdy podwójne główne schody miały swoją ścianę nośną pokrytą mozaiką przedstawiającą fasadę sanktuarium. Pomimo całego tego koloru i wspaniałości, teren świątyni został gruntownie przebudowany w ostatniej fazie okresu Uruk, poziom IVa, a jedna duża platforma została zbudowana, aby zamknąć pozostałości wszystkich wcześniejszych świątyń, z wyjątkiem świątyni mojżeszowej, która wyszła z użytku. Na tym znacznie większym tarasie wzniesiono co najmniej dwie główne świątynie, świątynie C i D, fragmentaryczne pozostałości prawdopodobnie trzeciej, Czerwonej świątyni, i szereg innych budynków, których funkcje nie zawsze są jasne. Należą do nich hala ze sklepieniem beczkowym, rozbudowany dziedzińiec z cysterną oraz ślady zewnętrznego muru i bramy. Świątynia D jest znowu duża, 54 x 35 m, i została zrekonstruowana jako posiadająca salę w kształcie litery T, chociaż dowody są fragmentaryczne. Ma zwykłą orientację i zwykłe traktowanie ścian. Świątynia C jest jednak dość inna i łączy oba standardowe plany w jedną całość. Oś NW/SE miała plan sali w kształcie litery T, podczas gdy druga jednostka biegnąca NE/SW przez głowę T ma stary plan trójdzielny. Południowy zakres pomieszczeń w świątyni trójdzielnej mieścił również sanktuarium na czele sali w kształcie litery T. Z jednej jednostki do drugiej było wejście po obu stronach tego sanktuarium. Plan tej świątyni jest wyjątkowy, ponieważ łączy oba typy w jednym. Pod koniec poziomu IVa cały obszar został ponownie wyrównany i najwyraźniej pozostawiony pusty na jakiś czas przed rozpoczęciem przebudowy. Być może to właśnie temu okresowi, kiedy Eanna była przebudowywana, należy przypisać inną niezwykłą świątynię. To jest Biała Świątynia, która stoi na bliźniaczym tarasie, o którym uważa się, że był poświęcony Anu, ojcu bogów. Ten taras, podobnie jak taras Eanna, zawierał w sobie pozostałości kilku wcześniejszych budynków. Biała Świątynia przetrwała do dziś w niezwykłym stanie zachowania, prowadzi do niej piękna klatka schodowa i stoi na niskim cokole. Ma klasyczny trójdzielny plan i jest otynkowana w całości pięknym gipsowym tynkiem, który pierwotnie musiał być olśniewająco biały w jasnym słońcu. Jej data nie jest do końca pewna, ale prawdopodobnie należy do końca poziomu IVa lub początku poziomu III w dzielnicy Eanna, to znaczy do końca Uruk lub do następnej fazy Jemdat Nasr. Miasto najwyraźniej rozkwitało w obu fazach, a ogólny dobrobyt odzwierciedla się w trosce, jaką obdarzano budynki poświęcone bogom miasta, a zwłaszcza jego patronce Inannie. Opisano stosowanie mozaik stożkowych do tworzenia kolorowych wzorów, głównie na zewnętrznych stronach budynków, ale istnieją również dowody na inną formę dekoracji ściennych w okresie Uruk. Trójdzielna świątynia odkopana w Tell Uqair została pomalowana wewnątrz misternymi freskami, z których przetrwały tylko fragmenty. Pozostało wystarczająco dużo, aby zrekonstruować czerwony klosz o wysokości około 1 m, nad którym znajdowały się wzory geometryczne i fryz przedstawiający ludzi i zwierzęta w procesji. Pród podium ołtarza ozdobiono malowanym przedstawieniem fasady świątyni, bardzo podobnym do tego na dziedzińcu mozaikowym Eanna IVb. Boki ołtarza są pomalowane cętkowanymi bestiami, prawdopodobnie lampartami, jeden leżący, drugi siedzący, co przypomina fundamenty z kości dużych kotów, lamparta i lwa, znalezionych pod Białą Świątynią w Uruk. Użyto wielu żywych kolorów, chociaż nie znaleziono błękitu ani zieleni, a w słabym świetle wnętrza efekt musiał być przytłaczający. Kiedy zwrócimy się na północ Mezopotamii, grupa budynków z Tepe Gawra, które były uważane za świątynie

przez ich kopaczy, wydaje się pokazywać inną niezależną tradycję architektoniczną. Najwcześniejszy przykład tego typu świątyni pochodzi z poziomu XI, gdzie odzyskano tylko część planu. Najlepiej zachowane przykłady pochodzą z poziomu VIII, a najwcześniejsza faza tego poziomu, VIIIc, wyprodukowała dwa budynki tego typu, sanktuarium Zachodnie i Wschodnie. Plan jest zasadniczo trójdzielny, jak na południu, z dużym centralnym pomieszczeniem z wyszukaniem paleniskiem, flankowanym z obu stron mniejszymi pomieszczeniami. Przykłady Gawra wyróżniają się tym, że pomieszczenia pomocnicze wychodzą poza pomieszczenie centralne, tworząc głęboki ganek lub liwan. Ten plan, często opisywany jako plan megaron, nie ma sobie równych w Mezopotamii i może być bardziej odpowiedni w Anatolii. Ciekawe jest to, że część powiązanej ceramiki z formowanymi i odciskanymi dekoracjami może mieć również powiązania z Anatolią, podczas gdy powiązania z południem są ogólnie znacznie mniej wyraźne niż w poprzednim okresie Ubaid. Te budynki megaronowe rodzą jeszcze dwa główne problemy - jeden to ich prawdziwa funkcja, a drugi to ich dokładne datowanie. J.-D. Forest zasugerował, że te budynki wcale nie są świątyniami, ale reprezentują domy elitarnej grupy rządzącej. Pierwotna identyfikacja opierała się na ich skali i wyrafinowaniu konstrukcji, na liczbie pochówków niemowląt i innych pochówków z nimi związanych oraz na obecności wyszukanych palenisk. Niedawne wykopaliska w Dżabal Hamrin wyraźnie pokazały, że nawet w okresie Ubaid architektura domowa była złożona i wyrafinowana w swojej konstrukcji, a w tzw. domach naczelników można znaleźć dużą liczbę pochówków niemowląt. Samo palenisko trudno uznać za wystarczające uzasadnienie uznania tych budynków za religijne i poważnie rozważyć ich ponowne sklasyfikowanie jako świeckie. Chociaż najwcześniejsze budynki megaronu należą do okresu Uruk, wydaje się prawdopodobne, że poziom VIII faktycznie trwa do okresu wczesnodynastycznego. Został ostatecznie zniszczony przez dziki pożar, a kolejny poziom wykazuje znacznie bliższe związki z południem i ED II/III.

Świątynie Jemdat Nasr

Dowody na architekturę świątyni z kolejnej fazy Jemdat Nasr ograniczają się do Białej świątyni, która została już opisana, świątyni Oka z Tell Braq i dwóch świątyni z doliny Diyala, jednej z Tell Asmar, drugiej z Khafaje. Dwie ostatnie różnią się zasadniczo od Białej świątyni tym, że są bardziej w naturze kaplic sąsiedzkich i brakuje im wyrafinowania i przepychu przykładów z Uruk. Świątynia Oka, część większego budynku, ma centralne pomieszczenie w kształcie litery T i jest ozdobiona stożkową mozaiką. Ma ołtarz na krótkiej ścianie ozdobiony złotymi paskami, białym wapieniem i szarym łupkiem i wydaje się być najnowszym przykładem świątyni w kształcie litery T, jaką mamy. Jest to ostatni z długiej serii budynków na tym stanowisku, które są widoczne tylko we fragmentach po bokach dołów rabusiów, więc nie możemy prześledzić pierwszego wystąpienia tego planu tutaj. Wczesne poziomy świątyni Sin w Khafaje są interesujące, ponieważ w świetle obecnych dowodów najpóźniej pojawił się plan trójdzielny, który następnie wydaje się zniknąć z zapisu. Archaiczna świątynia w Tell Asmar jest z kolei pojedynczym pomieszczeniem, wciśniętym w asymetryczny sposób w istniejącą już przestrzeń. Być może z powodu ciasnej przestrzeni, wejście znajduje się naprzeciwko ołtarza, a nie na ścianie bocznej, co, jak widzieliśmy, jest bardziej powszechne. Wydaje się, na podstawie niewielkiej ilości dostępnych dowodów, że faza Jemdat Nasr oznacza koniec obu klasycznych planów świątyni Uruk, które pochodzą co najmniej ze środka okresu Ubaid, ale które nie przetrwały do okresu wczesnodynastycznego.

Wczesnodynastyczne świątynie

Wczesnodynastyczny okres wyróżnia się brakiem znormalizowanego planu budowy religijnej po pozornym zniknięciu dwóch klasycznych wcześniejszych planów. Jest to okres, w którym planowanie świątyni jest bardzo zróżnicowane, chociaż niektóre elementy pozostają niezmiennie i stanowią powiązania z wcześniejszymi tradycjami. Są to orientacja, sposób wykończenia fasady, podejście z wygiętą osią w większości przypadków oraz obecność pewnych standardowych elementów

wyposażenia, takich jak ołtarz, palenisko i stoły ofiarne. Nie wszystkie świątynie stoją na platformie, ale tradycja zamykania wcześniejszych świątyń, zbyt świętych, aby je zniszczyć, w obrębie platformy jest nadal obecna. Nowe fundamenty, takie jak Świątynia Owalna w Khafaje, stoją zamiast tego na starannie przygotowanych i oczyszczonych fundamentach, które w niektórych przypadkach mogą obejmować świątynię lustrzanego odbicia wypełnioną ziemią do poziomu podłogi. Prawdziwa świątynia została następnie zbudowana na górze. Przykład tego został znaleziony w Al Hiba, starożytnym Lagasz, podczas wykopalisk Ibgal of Inanna. Pozorny brak standaryzacji planów świątyń można w pewnym stopniu wyjaśnić przypadkiem, że większość naszych dowodów z tego okresu pochodzi z kaplic położonych pośrodku kwater domowych, kościołów parafialnych, a nie głównych katedr. Plany mogą odzwierciedlać lokalne gusta, a nie ściśle kanoniczne praktyki. Wyjątkiem są oczywiście dowody z Ur, ale nawet tutaj nie odzyskaliśmy planów żadnych głównych świątyń wczesnodynastycznych, tylko pomocniczych świątyń usługowych. Kontrastuje to z naszymi dowodami z okresu Uruk, w którym wszystkie plany, które mamy, pochodzą z głównych ośrodków religijnych i z centralnego okręgu religijnego, co może wyjaśniać bardziej ujednoczoną naturę zarówno planów, jak i dekoracji. Możliwe, że fakt, że okres wczesnodynastyczny był okresem rozbitcia politycznego, mógł również mieć wpływ na architekturę, zachęcając do różnorodności, przy czym małe miasta-państwa potwierdzały swoją niepodległość i rywalizowały ze sobą o supremację. Musimy również pamiętać, że nasze dowody na okres ED są bardziej niż zwykle przekrzywione, a większość z nich pochodzi z peryferyjnego i prawdopodobnie prowincjonalnego regionu Diyala. Jeśli kiedykolwiek odzyskamy plany głównych świątyń z dużego centrum miasta, możemy odkryć, że klasyczne plany nadal występują w tym bardziej formalnym otoczeniu. Pomimo różnorodności planów świątyń, jeden ogólny trend staje się widoczny we wczesnej dynastii, a mianowicie rozwój świątyni w samodzielnej jednostkę ze wszystkimi biurami i udogodnieniami niezbędnymi do kultu obecnymi w murze obwodowym. Rozwój świątyni Sin w Khafaje dobrze to ilustruje. Najwcześniejsze poziomy, datowane na fazę Jemdat Nasr, reprezentują trójdzielny plan z jedynie szczątkowym dziedzińcem; na poziomach IV i V dziedziniec zyskuje na znaczeniu, a na poziomie VI, datowanym na okres ED I, staje się integralną częścią planu, z pokojami z trzech stron i murem obwodowym z czwartej. Jedno z tych pomieszczeń, pokój 12, zawiera kuchnię, prawdopodobnie do przygotowywania posiłków dla boga, a być może również dla kapłanów. Ci kapłani mogli mieszkać w innych pomocniczych pomieszczeniach. Późniejsze poziomy świątyni pokazują kontynuację tego wzorca i można również wyodrębnić drugi nowy trend. Liczba kapliczek w enklawie ma tendencję do wzrostu; na poziomie X świątyni Sin są cztery, a w świątyni Shara w Tepe Agrab trzy w połowie budynku, który został wykopany. Ten sam typ wielu samodzielnych jednostek można zobaczyć w Mari w świątyniach Ninni-Zaza i Ishtarar, a prawdopodobnie także w świątyni Inanna w Nippur, która ma bliźniacze kapliczki. Te samodzielne jednostki świątynne zostały porównane z planami współczesnych budynków domowych, do których wykazują silne podobieństwo. To podobieństwo jest szczególnie silne w świątyni Square w Tell Asmar, poświęconej bogu Abu. Plan tej świątyni, z pomieszczeniami zgrupowanymi wokół centralnego dziedzińca i w wielu innych świątyniach, takich jak świątynia Ishtar w Mari, można dopasować do wielu współczesnych domów prywatnych. Są tam trzy kaplice, pomieszczenie do ablucji i pomieszczenie z piecem do pieczenia i dzbanami do przechowywania; te ostatnie pomieszczenia prawdopodobnie służyły jako mieszkanie dla kapłana. W świątyniach znaleziono dużą liczbę posągów mężczyzn i kobiet, wszystkie z rękami złożonymi przed sobą w postawie błagalnej. Prawdopodobnie przedstawiają one czcicieli i petentów, którzy pozostawili swoje posągi w świątyniach jako ich zastępców. W niektórych świątyniach wydają się stać na niskich ławach wokół ścian, podobnie jak żywi petenci musieli siedzieć lub stać wokół ścian komnat audiencyjnych władców, czekając na swoją kolej, by przemówić. Para posągów, jeden męski, jeden żeński, z najwcześniejszej świątyni Square, prawdopodobnie przedstawia boga i jego małżonkę. Mogły one pierwotnie stać na szczycie schodkowego ołtarza. W dzisiejszej świątyni Ishtar w Aszur, bogato malowana płaskorzeźba kobiety ozdobionej klejnotami, według archeologa, przedstawia samą boginię

i sugeruje on, że mogła ona pierwotnie stać w niszy za ołtarzem. Poza kilkoma fragmentami dużych posągów, muszlową inkrustacją oka i miedzianymi fragmentami z różnych miejsc, mamy niewiele dowodów na posągi bogów. Koncepcja świątyni jako domu boga i jego fizycznej obecności tam sprawia, że przyjęcie planu domu dla świątyni jest niezwykle logiczne i idea ta nadal dominowała przez resztę okresu sumeryjskiego. Istnieje jeden typ religijnego ogrodzenia, który jest obecnie unikalny dla wczesnego okresu dynastycznego w Mezopotamii, a mianowicie owalne ogrodzenie z centralną platformą podtrzymującą świątynię. Wokół ogrodzenia znajdują się pomocnicze pomieszczenia usługowe i magazynowe. Najlepiej zachowanym z nich jest Temple Oval w Khafaje, który w okresie największego rozkwitu miał podwójny mur obwodowy z tak zwanym Domem D leżącym między dwoma ścianami na północno-zachodnim krańcu Owalu. Uważa się, że dom był przeznaczony dla głównego kapłana, który służył w świątyni, po której, niestety, nie pozostał żaden ślad. Odzyskano wielki dziedziniec z basenami i miejscami ofiarnymi flankującymi prostokątną platformę, na której musiała stać świątynia. Pomieszczenia wokół dziedzińca dostarczyły śladów bogactwa świątyni zarówno w zbożu, jak i ofiarach. Niektóre z działań, które miały miejsce w obrębie kompleksu, również mogły zostać zidentyfikowane. Mur obwodowy innego Oval został znaleziony w Tell al Ubaid, również z prostokątną platformą w środku. Przed tą platformą, na podłodze dziedzińca, leżały fragmenty misternych dekoracji, które według Woolleya odpadły z fasady świątyni, która pierwotnie stała na platformie. Elementy te obejmowały część fryzu intarsjowanego przedstawiającego dojenie stad świątynnych, elementy geometrycznej intarsji pierwotnie z miedzianych i bitumicznych filarów, kamienne kwiaty osadzone w głowach glinianych stożków z płatkami w kontrastujących kolorach bieli, różu i szarości oraz kilka wspaniałych miedzianych figur zwierząt. Najpiękniejszym z nich jest tzw. relief Imdugud, tablica z trzema figurami, w bardzo wysokim reliefie (głowy zwierząt są w rzeczywistości trójwymiarowe), przedstawiająca orła z lwią głową, Imduguda, między dwoma jeleniami o wspaniałych porożach. Kopalnia zasugerowała, że tablica ta pierwotnie stała nad głównym wejściem do świątyni. Znajdują się tam również szczątki czterech lwów z wpatrzonymi oczami z muszli, groźnymi białymi zębami i czerwonymi językami z jaspisu. Co najmniej dwie z tych głów były przymocowane do fragmentarycznych przednich łap, które sugerują, że zwierzęta kryły się jako strażnicy po obu stronach wejścia. Istnieją również części kilku figur bydła, byków i ptaków, wszystkie z miedzi, niektóre kute, niektóre odlewane, niektóre, jak lwy, formowane na rdzeniu z bitumu. Oto dowód na dekorację o wiele bardziej wyszukaną i różnorodną niż cokolwiek, co przetrwało z okresu Uruk, ale użycie glinianych stożków, teraz z główkami kwiatowymi, zamiast malowanych, oraz kotów jako strażników, podkreślają powiązania ze starszą tradycją i powtarzanie znanych motywów. Oprócz wspomnianych już planów, znaleziono szereg małych, jedno- lub dwupokojowych kapliczek, w tym niezwykle przykładowy z Tell Chuera w północnej Syrii. Kleine Antentempel, jak się ją nazywa, ma bardzo nietypowy dla Mezopotamii dziedziniec przed prostą, prostoosiową kapliczką. Ta nietypowa kapliczka dostarczyła kilku natychmiast rozpoznawalnych sumeryjskich posągów wotywnych, więc być może powinna zostać uwzględniona w tym przeglądzie. Plan ten wydaje się jednak mieć bliższe powiązania z zachodem i budynkami megaronu w Anatolii niż z Sumerem i być może z budynkami megaronu w Tepe Gawra, o których wspomniano powyżej.

Agade i świątynie Ur III

Jednoznaczne dowody z okresu Agade w samym Sumerze ograniczają się do fragmentów cegły mułowej z wytłoczonymi imionami Sargona i Naram-Sina w niektórych głównych miejscach, takich jak Adab i Nippur, oraz do północnej świątyni z tego samego miasta. Ten niepozorny budynek prawdopodobnie mieści się w kategorii planu domu, sądząc po lepiej zachowanych pozostałościach poziomów wczesnodynastycznych. Dalej na północ, w dolinie Diyala, świątynie Nintu i Oval w Khafaje mogły przetrwać do wczesnego okresu Agade, ale jedyną świątynią, którą można jednoznacznie przypisać do tego okresu, jest pojedyncza świątynia Abu. Budynek ten, jak sugeruje jego nazwa,

rozpoczął się jako prosta, jednopokojowa świątynia z podejściem o wygiętej osi i pomieszczeniem usługowym z piecem. W swoim ostatnim okresie świątynia została podzielona na dwie. Od północy pochodzą dwie pojedyncze świątynie, jedna z Nuzi i jedna z Tell Taya. Przykład Nuzi jest dostępny z dziedzińca, a w drugiej fazie ma drugi pokój obok siebie, który mógł być albo pokojem służbowym, albo drugim sanktuarium. Sanktuarium Taya stoi na cytadeli i wyróżnia się dwoma małymi pokojami, które flankują ołtarz z obu stron. Kopalnia sugeruje, że mogły to być magazyny, w których przechowywano ozdoby boskiej statuy. Możliwe, że na cytadeli znajdowała się druga prosta świątynia, ale odzyskano tylko część planu. Jak już powiedzieliśmy, nie ma wyraźnego przykładu świątyni z planem domu z okresu Agade, ale dowody są wyjątkowo fragmentaryczne. W kolejnym okresie Ur III jest to standardowy plan świątyni, więc byłoby zaskakujące, gdyby w przyszłości nie znaleziono przykładów z poprzedniego okresu. Dowodów z okresu Ur III trudno nazwać reprezentatywnymi. Składa się z „królewskich” kaplic grobowych w Ur, dwóch kaplic włączonych do Gigparku, czyli pałacu kapłanek w tym samym miejscu, oraz sanktuarium ubóstwionego Shu-Sina w prowincjonalnym mieście Eshnunna. Oprócz tych świątyń o planie domu, istnieje zagadkowa Enunmah w Ur i świątynia Enlila w Nippur, z której odzyskano tylko fundamenty. Obie te świątynie wydają się mieć specjalne funkcje, pierwsza prawdopodobnie jako skarbiec, a druga jako kuchnia lub świątynia usługowa. Być może jest łatwe utożsamianie powrotu zjednoczonych rządów politycznych pod rządami królów Trzeciej dynastii Ur z powrotem do standardowego planu świątyni, ale jest to atrakcyjna paralela do przeprowadzenia. Ta nowa ortodoksja z pewnością ostro kontrastuje z architektoniczną i polityczną różnorodnością okresu wczesnodynastycznego. Nadejście ubóstwionych władców Ur III połączyło kościół i państwo w jeden zintegrowany system, zarządzany z jednego centrum i kontrolujący całą sumeryjską równinę. Ten sam ruch w kierunku standaryzacji można zaobserwować również w innych obszarach, we wprowadzeniu jednego systemu wag i miar, w opracowaniu znormalizowanego pisma i gramatyki, a nawet być może w formalnych i powtarzalnych wzorach pieczęci cylindrycznych z tamtego okresu. Najwcześniejszą ze świątyń na planie domu z Ur III jest mauzoleum zbudowane przez Szulgiego w Ur, albo dla siebie, albo dla jego ojca Ur-Nammu. W istocie jest podobne do wcześniejszych świątyń na planie domu, takich jak kwadratowa świątynia w Tell Asmar. Ma ołtarz lub stół ofiarny na dziedzińcu, a do kaplic można dotrzeć z dziedzińca i mają podejście o wygiętej osi. Jest tam również kuchnia lub salon, jak w kwadratowej świątyni, chociaż oczywiście obecność dwóch grobowców poniżej mauzoleum Szulgiego jest niezrównana w przykładach wczesnodynastycznych. Jednakże w drugim mauzoleum, zbudowanym przez następcę Szulgiego, Bur-Sina, główna świątynia, identyfikowana przez szerokie wejście, mogła mieć ołtarz tylko na ścianie naprzeciwko drzwi, ponieważ na każdej z krótkich ścian znajdują się kolejne drzwi. Ten bezpośredni dostęp do ołtarza staje się obecnie standardem dla reszty okresu sumeryjskiego. Zasugerowano, że ta zmiana w metodzie podejścia może odzwierciedlać filozoficzną zmianę postawy, która pozwalała ludziom zbliżyć się do ich boga bezpośrednio, bez interwencji pośrednika, kapłana. Temat ten można również zilustrować w inny sposób w najbardziej powszechnym motywie na pieczęciach cylindrycznych z tego okresu, które pokazują śmiertelników prowadzonych bezpośrednio do obecności bóstwa przez ich własnego osobistego boga. Po raz pierwszy znajdujemy również kaplice w niektórych bogatszych domach prywatnych, w których znajdują się rodzinne grobowce. Wzięte razem, wszystkie te czynniki mogą dobrze odzwierciedlać zmianę w myśleniu religijnym. Dwie kaplice w Gigparku, domu kapłanek Entu od czasów Sargona, są również interesujące, ponieważ mniejsza, domowa kaplica wygląda tak, jakby mogła obejmować przejście z podejścia zgiętego na podejście z osią prostą. Ołtarz stoi teraz na długiej ścianie naprzeciwko jednego z wejść, ale plan, który obejmuje dużą niszę lub małe pomieszczenie na północnym krańcu celli, sugeruje, że boska statua mogła pierwotnie stać tam. Ważniejsza świątynia, która tworzy południowo-wschodni blok budynku, jest bardziej formalnie rozplanowana z nową kaplicą z osią prostą i przedsionkiem otwierającym się na główny dziedziniec. Posąg stał w niszy na tylnej ścianie (Woolley 1974). Świątynia w Eshnunna poświęcona boskiemu Shu-Sinowi, przedostatniemu władcy dynastii, ma ten sam układ bez

przedśionka, który pojawia się ponownie w domowej kaplicy przyłączonej do pałacu gubernatorów. Zasadniczo plan ten przetrwał do okresu asyryjskiego.

Zigguraty

Najbardziej znanymi sumeryjskimi zabytkami religijnymi muszą być wielkie zigguraty lub wieże schodkowe, które dominowały w głównych miastach. Wydaje się, że zigguraty rozwinęły się jako logiczne rozszerzenie długoletniej tradycji wznoszenia świątyń na platformach lub tarasach nad otaczającymi je budynkami. Tradycję tę można prześledzić aż do okresu Ubaid. Platformy, a później zigguraty, wydają się służyć temu samemu celowi, aby podnieść dom boga jeszcze bliżej nieba. Naukowcy od wielu lat debatuje nad celem tych konstrukcji. Ich propozycje obejmują szeroki zakres możliwości, od sugestii, że zigguraty odzwierciedlają ludową pamięć o górzystym kraju, z którego Sumerowie mogli lub nie pochodzić, po teorię, że był to gigantyczny ołtarz ofiarny. Nazwy zigguratów z pewnością zawierają słowo góra w wielu przypadkach, ale może to być nic więcej niż odniesienie do ich rozmiaru i kształtu. Wysokie miejsca są często uważane za miejsca święte. Mojżesz wszedł na górę, aby otrzymać Dziesięć Przykazań, a Pan Starego Testamentu często odnosi się do swojej Świętej Góry. Zazwyczaj przyjmuje się, że zigguraty podtrzymywały świątynię, chociaż jedyne dowody na to pochodzą od Herodota, a dowody fizyczne nie istnieją. Wielu uczonych zasugerowało również, że świątynia ta była miejscem świętego małżeństwa, centralnego rytuału wielkiego święta nowego roku. Herodot opisuje wyposażenie świątyni na szczycie zigguratu w Babilonie i mówi, że zawierała ona wielką złotą sofę, na której kobieta spędziła noc samotnie. Mówiono również, że bóg Marduk przyszedł i spał w swojej świątyni. Prawdopodobieństwo znalezienia takiej świątyni jest niestety nikłe. Erozja zwykle zmniejszała zachowane zigguraty do ułamka ich pierwotnej wysokości, ale dowody tekstowe mogą jeszcze dostarczyć więcej faktów na temat celu tych świątyń. W obecnym stanie naszej wiedzy wydaje się rozsądne przyjęcie jako hipotezy roboczej sugestii, że zigguraty rozwinęły się z wcześniejszych świątyń na platformach, a małe kapliczki stały na najwyższych stopniach, chociaż nie możemy zapominać o bardzo niewystarczającej naturze naszych dowodów. Zakładając obecność kapliczki, która podobnie jak inne świątynie na poziomie gruntu, była z pewnością postrzegana jako dom boga, święte małżeństwo mogło być jedną z wielu ceremonii tutaj odprawianych. Mogło również mieć miejsce w specjalnym pomieszczeniu w świątyni Gigparku w Ur, domu kapłanek Nannar. Dowody etnograficzne sugerują, że małżeństwo było bardziej prawdopodobne w domu męża niż w domu kobiety, to znaczy w świątyni boga księżyca, a nie w Gigparku. Tam, gdzie była zaangażowana bogini, sytuacja mogła być inna. Data najwcześniejszych zigguratów również była przedmiotem sporu, ale dowody wskazują obecnie na okres wczesnodynastyczny, a prawdopodobnie na późniejszą część tego okresu, jako miejsce ich pierwszego pojawienia się. Istnieje szereg pieczęci cylindrycznych, które pokazują etapowe konstrukcje różnego rodzaju, z których niektóre mogą być uważane za reprezentujące zigguraty lub ewentualnie ołtarze zbudowane w kształcie miniaturowych zigguratów. Istnieje jedna piękna pieczęć z okresu Agade, która pokazuje schodkowy ołtarz lub ziggurat z możliwym sanktuarium na szczycie. Najlepsze dowody archeologiczne pochodzą ze stanowiska Kisz, gdzie, według bardzo fragmentarycznych raportów, znaleziono dwa zigguraty z płaskowypukłych cegieł, z których większy miał 84 m kwadratowych i najwyraźniej miał cztery cofające się etapy. Również w Nippur, pierwsi wykopaliska twierdzą, że znaleźli masywną strukturę, która datowana jest na koniec okresu wczesnodynastycznego i ma „kilka cofających się etapów”. W Ur istnieją silne dowody poszlakowe na obecność wczesnodynastycznego zigguratu zamkniętego w późniejszej konstrukcji Trzeciej Dynastii. Może tak być również w innych miejscach, gdzie nie prowadzono wykopalisk. Z drugiej strony niemieckie wykopaliska w Uruk pokazują, że nie było tu właściwego zigguratu przed okresem Ur III. Wcześniejsze konstrukcje wydają się być wysokimi tarasami, a nie stopniowanymi wieżami. Największym z budowniczych zigguratów był niewątpliwie Ur-Nammu z Ur, pierwszy władca dynastii Ur III, a najlepiej zachowanym z jego zigguratów jest ten odkopany przez Woolleya w samym Ur.

Rekonstrukcja Woolleya pokazuje trzy wielkie, cofające się prostokątne platformy, najniższa mierzy 62,5 m x 43 m; założył on obecność dość skromnej kaplicy na najwyższym etapie. Cała konstrukcja jest zbudowana z nie wypalanej cegły mułowej z powłoką z wypalanej cegły, a boki są lekko wygięte zarówno w poziomie, jak i w pionie, aby sprawiać iluzję prostoty. Ściany są ozdobione wnękami i wnękami, aby przełamać monotonię pustej cegły i były pierwotnie otynkowane. Są również przebite przez szereg tak zwanych otworów płaczących, których funkcja jest niepewna, ale które mogły być związane z drenażem; sugestia Woolleya, że drenaż był konieczny, ponieważ gaje świętych drzew zostały posadzone na platformie pierwszego etapu, ma niewiele argumentów, aby ją poprzeć. Dostęp do pierwszego etapu, który znajdował się 11 m nad ziemią w środku, chociaż był niższy na zewnętrznych krawędziach, odbywał się po potrójnych schodach. Dwa biegi biegły równolegle do północno-wschodniej fasady, po jednym z każdego narożnika, a trzeci biegł między nimi i pod kątem prostym do nich. Wszystkie trzy schody spotykały się pod łukowatym baldachimem poniżej poziomu pierwszego etapu i kontynuowały się jako pojedynczy bieg do poziomu platformy. Dalsze pojedyncze biegi dawały dostęp do każdego z wyższych etapów. Drugi etap, który został w miarę zachowany, znajdował się 5 m nad pierwszym, a trzeci, z którego pozostało bardzo niewiele, wydaje się stać około 2,9 m nad drugim. Nie odnaleziono żadnego śladu po samym sanktuarium. Dwa pomieszczenia, prawdopodobnie sanktuaria, znaleziono na ziemi, w narożnikach schodów, jedno po każdej stronie centralnego biegu, podczas gdy inne małe pomieszczenie znaleziono na pierwszym etapie, zbudowane przy południowo-wschodniej ścianie drugiego etapu. W tym pomieszczeniu znajdowało się kilka małych „amuletów” z miedzi i złota w kształcie półksiężyców, łodzi i pszczoł. Możemy jedynie spekulować, że mogło to być skarbiec do składania wotów, a nawet pomocnicze sanktuarium. Zasugerowano już, że ziggurat z Ur III został zbudowany wokół wcześniejszego, prawdopodobnie pochodzącego z okresu wczesnodynastycznego; budynki z tego okresu znaleziono na tarasie zigguratu, ale mogły być związane z wysokim tarasem, a nie właściwym zigguratem. Jeśli wcześniejszy ziggurat istnieje, jest pobożnie zamknięty w sercu późniejszego budynku. Pomysł zigguratu rozprzestrzenił się poza Sumer, a w okresie starobabilońskim znane są również przykłady z północy. Niedawno odkopany przykład pochodzi z Tell Rimah w Dżabal Sindżar. Tutaj ziggurat przylega do głównej świątyni, a dostęp wydaje się być z dachu tarasu na platformę pierwszego etapu. Nie można ustalić, ile etapów było pierwotnie. Koncepcja ta występuje również poza Mezopotamią; w południowo-zachodnim Iranie piękny kompleks, prawdopodobnie datowany na drugą połowę drugiego tysiąclecia, został odkopany w Tchoga Zambil, niedaleko Suzy, gdzie metoda budowy była zupełnie inna, chociaż ostateczny wygląd był podobny. W Tchoga Zambil najniższy etap został zbudowany najpierw jako pusty kwadrat, z kapliczkami i pomieszczeniami magazynowymi w ścianach, do których wchodziło się po schodach w grubości budynku. Wyższe etapy zostały następnie zbudowane wewnątrz najniższego, jak seria chińskich pudeł. Dostęp do wyższych etapów odbywał się ponownie po wewnętrznych schodach, a nie zewnętrznych, jak w Mezopotamii. Nieco podobne konstrukcje znane są z jeszcze dalszych miejsc, na przykład w Altyn Tepe w Turkmenii i w Mundigak w Afganistanie. Nie ma powodu, aby przypuszczać, że te liczne platformy, o których konstrukcji mamy jedynie ograniczone informacje, pochodzą z mezopotamskich oryginałów, ale ich obecność może sugerować kontakty, być może pośrednie, między tymi szeroko oddzielonymi obszarami. Alternatywnie, mogą one reprezentować uniwersalne pragnienie człowieka, aby dotrzeć jeszcze bliżej bogów, temat ponownie odnaleziony w Biblii i historii Wieży Babel.